

DÜNYANIN OLUŞUMUNDAN SANAYİ DEVRİMİ'NE

INSANLIĞIN SERÜVENİ

AHMET TAŞAĞIL — AYKUT KAR

İSTEK

İNSANLIĞIN SERÜVENİ

DÜNYANIN OLUŞUMUNDAN SANAYİ DEVRİMİ'NE

İnsanlığın Serüveni:
Dünyanın Oluşumundan Sanayi Devrimi'ne
Editörler: Ahmet Taşağıl, Aykut Kar

© 2018, İstek Yayınları

Bu kitabın her türlü yayın hakları Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereğince İstek Yayınları'na aittir. Tüm hakları saklıdır. Tanıtım amaçlı kısa alıntılar dışında yayıncının izni alınmadan hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

ISBN: 978-605-68028-8-1

1. Baskı, İstanbul, 2018

Yayın Komisyonu: S.Volkan Dönmez, R.Çağlar Güner
Sorumlu Editör: Didem Bayındır Yenici
Editör: Özge Özgür Sarıoğlu
Kapak Tasarımı: Halil Ustaoğlu
Sayfa Tasarımı: Savaş Yıldırım

İstek Yayınları / İstek Servis Eğitim Ticaret A.Ş.
İnönü Mah. Kayışdağı Cad. 26 Ağustos Yerleşimi 34755
Ataşehir/İstanbul
Tel: 0216 578 01 11
yayınevi@istek.org.tr
Sertifika No: 32213

Baskı ve Cilt
Optimum Basım San. ve Ltd. Şti.
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 5/11
34295 Küçükçekmece İstanbul
Tel: 0212 463 71 25
Sertifika No: 41707

İNSANLIĞIN SERÜVENİ

DÜNYANIN OLUŞUMUNDAN SANAYİ DEVRİMİ'NE

Editörler

Ahmet Taşağıl
Aykut Kar

İSTEK

İSTEK YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

Temel Sorular: Ne? Niçin? Nasıl? 7
Tarihöncesi Devirlere Genel Bir Bakış 25
Kültür ve Medeniyet 39
Eski Mezopotamya Tarihi ve Uygarlıkları 43
Eski Mısır Uygarlığı 55
Eski Anadolu Uygarlıkları 73
Ege – Yunan Uygarlıkları 103
Roma Uygarlığı 121
Bizans İmparatorluğu Tarihi 135
Orta Asya'da Erken Dönem Kültürleri ve Türk Kültürünün Ortaya Çıkışı 151
Eski Türk Tarihinin Zaman ve Mekânda Yeri 161
Türkistan Coğrafyasından Avrupa'ya Uzanan Türk Devletleri 169
Doğu Avrupa'daki Devlet ve Boylar 191
Türklerde Din 209
Türklerin İslamiyeti Kabulü ve İlk Müslüman Türk Devletleri 219
Selçuklu Devletleri Tarihi 241
Türklerde Ordu (Osmanlılar Öncesi) 261
Bilim ve Teknik 283
Anadolu Beylikleri 293
Türklerde Sanat 307
Haçlı Seferleri 327
İran Türk Devletleri Tarihi 345
Türk Dili Tarihi 375
Türkistan'da Cengizoğulları Dönemi 391
Altın Orda ve Varisleri 421
15. ve 16. Yüzyıllarda Avrupa Medeniyeti 439

Aydınlanma Dönemi 457
Fransız İhtilali 467
Hukuk Devleti ve İnsan Haklarının Gelişim Süreci 481
Sanayi Devrimi 489
Popüler Kültür 505

TÜRKLERDE DİN

Emine TEMEL*

ETİMOLOJİ

Arapça kökenli *dîn* sözcüğü sözlük anlamı olarak "Tanrı'ya, doğaüstü güçlere, çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurum, diyanet" kavramına karşılık gelir. Bunun yanında ikinci temel anlamı "İnsanların kendi irade ve seçimleriyle dünya ve ahiret hayatında doğruya ve mutluluğa ulaşmaları amacıyla bizzat Allah tarafından konulan ve görevlendirdiği elçiler vasıtası ile akıl sahiplerine tebliğ edilen, yaşama ve inanç sistemi" şeklinde açıklanır.

İbn-i Faris ile Ebu Hilâl el-Askerî bu sözcüğü kökü itibariyle *deyene* fiilinden getirir ve "boyun eğmek, itaat etmek, bir şeye sahip veya malik olmak, birinin karşısında borçlu veya zelil olmak" anlamlarını verirler.

Batı dillerinde ise din sözcüğü için *religion* terimi kullanılır. Cicero bu sözcüğü "bir şeyi vazife edinmek, tekrar tekrar okumak" anlamındaki *religio* kökünden getirirken Lactantius "insanla Tanrı arasındaki bağ" anlamındaki Latince *re-ligare* kökünden getirir.

TANIMLAR

Pek çok araştırmacı din sözcüğünü farklı şekillerde tanımlar. Kuran'da toplam 92 yerde geçen, gerek müstakil gerekse başka sözcüklerle kurduğu tamlama içinde (*yevmiddin, lehü'd-din, dînen kayyimen* vb.) yer alan din sözcüğü, şu anlamlara karşılık gelmektedir:

* Dr., İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

1. Ceza (karşılık), mükâfat, hüküm, hesap (Fâtiha:4; Nûr:25)
2. Üstün gelme, hâkimiyet, zelil kılma, zorlama (Nahl: 52)
3. İtaat, teslimiyet, hizmet, ibadet (Bakara: 132)
4. Âdet, yol, kanun, şeriat, millet, mezhep (Yûsuf: 76)

İslami literatürün dışında felsefe, sosyoloji, antropoloji ve psikoloji gibi bilim dallarında din tanımının içine farklı bakış açıları nüfuz eder.

Felsefe bilimi, dini metafizik alana yerleştirip onu soyut bir değer olarak görürken, sosyoloji bilimi dini üç kategoride ele alır:

1. Dini, tamamen sosyal ve toplumsal boyutta fayda ve zarar bağlamında değerlendirir ve sadece şekil açısından inceler.
2. Tamamen soyut bir kavram olarak değerlendirir. Kişi, inandığı dini değerleri, duyuları ile tecrübe edemez ve davranışlarına yansıtmaz. Din, zihinsel bir inanıştır.
3. Din; kapsayıcı, kuşatıcı ve yaygın kutsal nesnelerin hepsidir.

Antropoloji, dini "insanların gözlemlenemeyen kestirilemeyen, açıklanamayan ya da bilinmeyen ile bağ kurma sonucunda vuku bulan süreçlerin ve eylemlerin genel adı" olarak tanımlar. Psikolojide ise din, kimilerine göre nevroz kimilerine göre ruhun vazgeçilmez gıdasıdır.

Bu bağlamda felsefi, sosyolojik, antropolojik ve psikolojik açılardan yapılan din tanımlamalarından bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz:

Romalı filozof Cicero'ya (MÖ 106-43) göre din "(İlahi diye adlandırılan) yüce bir varlığa ihtiram ve tapınma veren şeyin kendisidir."

Alman filozof Immanuel Kant (1724-1802) dini, bütün vazifelerin ilahi emirler olarak algılanması şeklinde tanımlar. Kant'a göre doğru din, vahiyle gelmiş olan dindir ve bu dinin kabul görmesi için akli bir temele dayanması gerekir.

Alman filozof Schleiermacher (1768-1834) dini, "sonsuzluğu sezmek ve tadını almak" şeklinde tanımlar. Schleirmacher'e göre dinin özü, sezgi (intuition) ve duygudur (feeling).

Alman filozof Otto (1869-1936) dini "Müşahhas olmayan, gizli, gizemli ve esrarengiz, yani anlamanın ötesinde olup harikulade, iyice bilinmeyen bir üstün kudret" şeklinde açıklar.

Alman filozof Tillich'e (1886-1965) göre din "İnsanın nihai ilgisidir (ultimate concern)." Tillich'in nihai ilgiden kastettiği kavram Tanrı'nın kendisidir.

Fransız sosyolog Auguste Comte (1798-1857) ise insanlığın Tanrı yerine geçtiğini söyleyerek aklın egemen olduğu insanlık dininin, Doğu ve Batı'nın aradığı evrenselliği sunduğunu ifade eder.

Fransız sosyolog Emile Durkheim'e (1858-1917) göre din, "Mukaddes yani belirlenmiş ve yasaklanmış şeyler hakkında birbiriyle uygunluk arz eden inançlar

ve törenlerden oluşmuş bir sistemdir. Bu inanç ve ameller onları kabul edenleri 'kilise' denilen manevi topluluk halinde bir yere toplar."

Din antropolojisinin kurucusu Sir Edward Bunett Tylor'a (1832-1917) göre din, insanların gündelik deneyimlerine başvurarak açıklayamadıkları koşul ve olayları kavrama çabaları sonucu ortaya çıkmıştır. Yani ruhi varlıklara duyulan inançtır.

Psikanalizin kurucusu Sigmund Freud (1856-1938) ise dini "insanlığın çocukluk devrine ait bir yanılsama" olarak tanımlar. Freud'a göre dini dogmalar, çocuksu arzulara, istek ve yasakların çocukça yansıtılmasına benzer.

Alman filozof Feuerbach (1804-1872) da dini, insanlığın çocukluk hali olarak değerlendirir. "Bütün duyguların objesi insanın dışındadır, dini obje ise insanın içindedir. Tanrısıyla insanı, insanla tanrısını tanırsın, bunların ikisi de birbiriyle özdeştir. Bir adamın tanrısı her ne ise, o, onun gönlü ve ruhudur; dolayısıyla Tanrı tabiatın içine yerleşmiştir," diyen Feuerbach böylece Tanrı'nın somut gerçekliğinden sonra soyut gerçekliğinin de olmadığını, bunun bir yanılsama olduğunu ifade eder.

Analitik psikolojinin kurucusu Carl Jung (1875-1961) ise dini "olumlu ya da olumsuz en yüksek ve en güçlü değerle (Tanrı) kurulan bir ilişki" olarak tanımlar. Jung'a göre din duygusunu anlamak insanın bilinçaltına inmekle mümkündür ve rüyalar da bu bağlamda oldukça önemli bir yere sahiptir.

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK DİNİ

Türkler tarih boyunca farklı din ve inanç sistemlerinin etkisi altında kalmışlardır. Tarihsel süreçte Türkler, Gök Tanrı inancından Budizm, Maniheizm, Hıristiyanlık ve İslamiyete kadar pek çok din ve inanç sistemini kabul etmişlerdir.

Gök Tanrı (Kök Tengri) İnancı

Tanrı sözcüğü ilk defa Türk dilinin ele geçen ilk yazılı eseri olan Orhun Abideleri'nde (8. yüzyıl) geçmektedir. Müstakil olarak kullanıldığı yerlerde "Tanrı", önüne sıfat aldığı yerlerde ise "gök, gökyüzü" anlamına karşılık gelen Tanrı, Eski Uygur Türkçesi döneminde (9.-11. yüzyıl) "ilah, tanrı, Buda, Burkan, efendi", İslamiyet sonrası dönemde ise "Bayat, Çalap, İdi, Ülgen" terimleri altında ve "ilah, Allah" anlamlarında kullanılır:

Türk budun yok bolmazun tiyin bodun bolçun tiyin kangm İltiriş kaganıg ögüm İlbilge Katunug tengri töpüsinde tutup yügerü kötürti erinç. (Bilge Kağan Âbidesi/Doğu yüzü 10) "Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye, babam İlteriş Kağanı annem İlbilge Hatunu (O) Tanrı tepesinden (başlarından) tutup şüphesiz yukarı kaldırmıştır."

Üze kök tengri asra yagız yir kılındukda ikin ara kişi oglı kılınmış. (Kül Tigin Âbidesi/Doğu yüzü 1) "Üstte mavi gök altta kara yer kılındığında ikisi arasında insanoğlu yaratılmış."

körtle tüzün *tengrim* burkanım bulunçsuzum "güzel, asil tanrım, burkanım, bulunmazım." (Arat 16,17)

küdezildi kimni küdezse idi
tilek buldu ni'met talusın yidi (Yusuf Has Hacip Kutadgu Bilig I Metin 1271)
"Tanrı kimi gözetirse, o gözetilir, dileğini bulur ve nimetin iyisine nâil olur."

Eski Türkler, dağ, deniz, güneş, gökyüzü gibi tabiat unsurlarına karşı hep saygı duymuşlardır. Onlar, tabiatta bazı gizli güçlerin varlığına inanmışlar fakat ruhların insan suretinde herhangi bir yansıması olmadığı için bunları putlaştırmamışlardır. Kök Türkler, Oğuzlar ve Hunların kitabelerden yola çıkarak göğü yaratan, tek olan ve Kök Tengri olarak adlandırılan bir inanca sahip olduklarını görürüz. Bu inancın temelinde "Biz ve Ötekiler" yani "insanoğlu ve Tanrı ile diğerleri" bulunmakta, ölmüş olan atalara saygı duyulması ve onlar için kurbanlar kesilmesi yer almaktadır. Bu inanca göre insanların ruhu öldükten sonra da yaşamaktadır.

Orhun Abideleri'nde görüleceği üzere Eski Türklerde Tanrı, millileştirilmektedir ve sadece Türklere aittir. Eski Türkler, Tanrı'nın sadece kendilerini koruduğuna ve diğer milletlerden üstün tuttuğuna inanmaktaydılar. O yüzden Tanrı sözcüğü çoğu yerde "Türk Tengrisi" anlamına karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır. Kağan, Tanrı tarafından kendisine verilen devleti yönetme erki sayesinde insanoğulları üzerinde bir yetkiye sahiptir. Eski Türklerde devlet kutsaldır çünkü kağan, Tanrı'nın kendisine vermiş olduğu kut ile devleti yönetmektedir. Tanrı, zamanı düzenleyen ve tayin edendir. Kağanın sözü Tanrı sözü gibidir. Köktürklerin I. Hanedanlığı zamanında yerleşik hayata geçiş sırasında Türk boylarının Türkçe ad almaktan kaçınıp Çince ad almaları, Çin'in ipeğine, kumaşına aldanmaları karşısında Tanrı Türk milletini cezalandırmış fakat yok etmemiştir. Tanrı her zaman en yücedir, kutsaldır, göğün yaratıcısıdır ve bu dönemde Türklere özgü inanç sisteminin temelini oluşturmaktadır:

Türk tengrisi ıduk yiri subı ança itmiş erinç. (Bilge Kağan Âbidesi/Doğu yüzü 10) "Türk Tanrısı, mukaddes yeri, suyu öylece tanzim etmiştir."

Tengri küç birtük üçün kangım kagan süsi böri teg ermiş, yagısı kony teg ermiş. (Kül Tigin Âbidesi/Doğu yüzü 12) "Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş."

Tengri yarlıkaduk üçün illigig ilsiretmiş, kaganlıg kagansıratmış, yagıg baz kılmış, tizligig sökürmiş, başlıgıg yükündü[rmiş. (Kül Tigin Âbidesi/Güney yüzü 15) "Tanrı buyurduğu için illiyi ilsizletmiş, kağanlıyı kağansızlatmış, düşmanı tâbi kılmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş."

Tengri teg tengride bolmış Türk Bilge Kagan bödke olurtum. (Bilge Kağan Âbidesi/Kuzey yüzü 1) "Tanrı gibi gökte yaratılmış Türk Bilge Kağanı bu zamanda oturdum."

Budizm

MÖ 6. yüzyılda Hindistan'da ortaya çıkan Budizmin kurucusunun asıl adı Siddharta Gotama'dır. "Aydınlanan, uyanan" anlamındaki Buda (Buddha) onun

lakabıdır. MS 2. yüzyıl başlarında Kuşanları yöneten Kanişka, MÖ 6. yüzyılda Budizmi himayesine almış ve bu dinin Hindistan'dan çıkıp Orta Asya ve Çin'e yayılmasına vesile olmuştur. Budizm 372'den sonra Kore'ye uzanmış, 8. yüzyılda da Tibet'te etkili olmuştur. Batı Türkistan'da Sasanilerin desteklediği Zerdüştilik ve Maniheizm karşısında pek aktif olamayan Budizm, daha çok Doğu Türkistan'da yayılma imkânı bulmuştur.

Budizmin Türkler arasında ilk defa hem Çin kaynaklarında hem de I. Köktürk Hanedanlığı'na ait Bugut yazıtında görüleceği üzere Köktürk hükümdarı Tapar Kağan (572-581) zamanında etkili olmaya başlamıştır. Bu dönemde Burkan mabetleri inşa edilmiş ve *Nirvana sutra* gibi kitaplar Türk diline çevrilmiştir. Ayrıca Batı Köktürk katunu (kağanın eşi) 591'de Burkan manastırı vakfetmiştir.

Budizm, 840 göçünden önce Doğu Türkistan'da bulunan Uygurlar arasında da etkili olmuştur. 10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem Kansu hem de Hoço Uygurları arasında yayılan Budizm, 14. yüzyılın sonlarına kadar hâkim din olarak devam etmiştir.

Budizmde Mahâyana (büyük sal) ve Hînayânâ (küçük sal) olmak üzere iki mezhep bulunmaktadır ve birey, ön plandadır. Hiçbir canlıyı (çiçekler dahil) öldürmemek esastır. Bireyin kendi iç huzuru ve etrafındaki insanlara yardım etmesi mühimdir. İnsanları eşit görme, insanlara ve diğer canlılara sevgi, şefkat duyma gibi ilkelere sahiptir. Budizme göre ızdırap çekmek çok önemlidir. Bu dünyada acı çekilirse öbür dünyada rahat edileceği anlayışı vardır. Nirvana'ya ulaşmak için insanın kendisinden fedakârlıklar yapması gerekmektedir. Bu dinde kullanılan diller, Sanskritçe, Toharca ve Çincedir. Halkın bu dili anlaması oldukça zordur. O yüzden bu inanç sistemi de Eski Uygur Türkçesi ile tercüme edilmiştir. Böylece bu inanç sistemi, tercümeler yoluyla Türklere tanıtılmış ve ortak yazı dili korunarak benimsetilmiştir.

Maniheizm

Kendi adını verdiği bu dinin kurucusu olan Mani (216-277), Mezopotamya'da yetişmiş ve Mazdeizm, Hıristiyanlık ve Budizmdeki bazı unsurları gnostik görüşlerle birleştirerek yeni bir inanç sistemi meydana getirmiştir. 3. yüzyılda İran'da doğmuş olan Maniheizm, Soğutlu tüccarlar vasıtası ile Türkistan ve Çin'e kadar yayılmıştır. Mensuplarına *zındık* denilmektedir.

Maniheizm, Uygurlar zamanında Bögü Kağan tarafından 762 yılında resmen devlet dini olarak kabul edilmiştir. Bu din, Uygurlar dışında herhangi bir Türk boyu tarafından kabul edilmemiştir. Bögü Kağan Maniheizmi öylesine benimsemiştir ki Çin'de dahi Mani mabetlerinin açılmasını sağlamıştır. Bu olay, Türk kültür tarihi açısından oldukça büyük bir öneme sahiptir. Yerleşik yaşama henüz alışmaya çalışan Uygurlar şimdi de savaşçılık ruhuna aykırı olan hayvan eti yemeyi ve kımız içmeyi yasaklayan bir dine girmiş olurlar.

Mani dini, iyiliği temsil eden tanrı (ışık) ile kötülüğü temsil eden tanrının

(şeytan, karanlık) mücadelesine dayanır. Bu inanç sisteminde iyi-kötü, güzel-çirkin, gündüz-gece, ruh-madde, ışık-karanlık gibi daima iki zıt prensip esastır, üçüncü prensibe yer yoktur. Mani dini, insanın üstün olması için az uyumasını, az yemesini, az rahat etmesini buyurur.

Maniheizme göre kurtuluşu elde etmek için "beş emir" ve "üç mühür" olarak adlandırılan bazı fiillerden uzak durulması ve çeşitli kurallara uyulması gerekmektedir:

Beş Emir:
1. Oruç, dua ve sadakayı yerine getirmek,
2. Yalan söylememek, hiçbir canlıyı öldürmemek ve et yememek,
3. Temizlik ve sağlığa dikkat etmek,
4. Mala mülke önem vermeyip fakirliği gözetmek,
5. Alçakgönüllü olmak.

Üç Mühür:
1. Eline hâkim olmak: Madde içerisinde tutsak olan ışık unsurlarına zarar verecek herhangi bir davranışta bulunmaktan kaçınılmalıdır. İdeal davranış tarzı hayvan öldürmemeyi, bitkilere zarar vermemeyi hatta toprağı sürmemeyi ve hasat etmemeyi gerektirir.
2. Diline hâkim olmak: Kötü söz söylememeyi, bitkilerden daha az ışık unsuru taşıdığı için etten kaçınmayı, sarhoş ettiği ve ışık tanrısını düşünmekten alıkoyduğu için içki içmemeyi gerektirir.
3. Gönlüne hâkim olmak: Evlenmemeyi ve cinsellikten uzak durmayı öngörür. Maddi varlığın devamını sağlayan ve yeni bedenlerin oluşmasına imkân veren evlenme bu inanç sisteminde yasaklanmıştır.

Devlet zoru ile de olsa kabul edilen Mani dini, Ötüken'deki Uygur hâkimiyetin çöküşü ile etkisini kaybetmiş ve Hoçu'da Budizmden sonra ikinci derecede bir din olmuştur.

Mecusilik/Zerdüştilik

Zerdüşt (MÖ 628-551) tarafından tebliğ edilen, monoteist bir teoloji içeren inanç ve düşüncelerin eski İran inanç ve gelenekleri ile birleşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. İslam kaynaklarında Mecusilik Batı kaynaklarında ise Zerdüştilik veya Mazdeizm olarak adlandırılır. Ayrıca ateş kültüyle ilgili inançtan dolayı Ateşperestlik adıyla da bilinir.

Tacikistan ve Belûcistan'ı da içine alan Harezm bölgesinde yayılma imkânı bulan Zerdüştilik, Orta Asya Türk kültür ve sanatı üzerinde de etkili olmuştur. Buhara, Semerkand gibi yerleşim merkezlerinde Zerdüşt tapınakları bulunmaktadır.

Zerdüştilikte ölüm sonrasında ruh sırasıyla yıldızları, ayı ve güneşi geçerek ilahi âleme ulaşır. Genel bilinenin aksine ateş, bir tapınma objesi yahut tanrı değil, tanrısal saflığın, temizliğin, iyiliğin sembolüdür. Ateşte kullanılan yakıtlar temiz ve kuru olmalıdır. Ateşin yanında su ile ilgili temizlik kuralları da önemlidir. Suyu ve su kaynaklarını kirletmek de günah sayılır. Ayrıca toprağa kirli atıkları gömmek de uygun görülmez.

Hıristiyanlık

Türkler arasında yayılan dinlerden biri de Hıristiyanlıktır. Hıristiyanlığın temel öğretisini Hz. İsa'nın kurtarıcılığı, insanlığın kurtuluşu için kendisini feda eden Hz. İsa oluşturur.

Barthold, Hıristiyanlığın Orta Asya'daki varlığının 4. yüzyıldan daha gerilere gitmediğini söyler. Gök-Türkler zamanında Orta Asya'da İran tesiri artmaya başlar. Merv, Buhara, Fergana ve Kaşgar üzerinden geçen ve pek kârlı olan Çin-İran ticaret yolu, milattan sonraki devirlerde özellikle Sasaniler devrinde İranlı tüccarları kendisine çeker. Kendi ülkelerinde sınıf ve mezhep mücadelelerinde mağlup olan İranlı unsurlar ve Ön Asya kavimlerine mensup muhacirler, Türklerin memleketine iltica ederek bu ülkedeki Aryanileri ve diğer yabancı unsurları çoğaltırlar. İşte bu sayede Orta Asya'da Hıristiyanlık ve Maniheizm gibi Ön Asya ve Mezopotamya mezhepleri, Buhara civarında da Zerdüştlük yayılır.

Uygurlar arasında Budizm ve Maniheizmden başka Hıristiyanlığın Nesturi kolu da dikkati çeker. Turfan çevresinde İncil'den Eski Uygur Türkçesine çevrilmiş bazı parçalar bulunur. Ayrıca Yedisu bölgesinde bulunan ve 13-14. yüzyıllardan kalan bazı mezar taşlarında da Süryani yazılı Türkçe satırlar yer alır.

Musevilik/Yahudilik

Musevilik Hıristiyanlığın aksine dinin merkezine kutsal kitabı, Tevrat'ı, koyar. Bu inanca göre Musa, peygamberlerin en büyüğüdür.

Hazar hakanı, Emeviler zamanında bir defa Müslüman olmuş fakat sonra Kafkasya'daki Yahudilerin teşvikiyle 740 tarihinde Museviliği kabul etmiştir. Musevilik Türklerin arasında sadece Hazarlarla sınırlı kalmamış, Kıpçakların bir kısmı da Museviliği benimsemiştir.

Selçuklular ailesinde İsrâil, Mikâil, Davud, Yunus ve Musa gibi isimlerin varlığı, Musevi Hazar kültürünün 10. yüzyılda Oğuz aristokrasisi arasında yayılmaya başladığını gösterir.

Musevilik, otorite oluşturma noktasında inançtan ziyade pratiği öne çıkaran bir dindir. Hıristiyanlıkta olduğu gibi kutsal bir otoriteye dayalı dogmaya sahip değildir. Bunun yanı sıra Tevrat'ta yer alan on emir bazılarına göre imanın esasları olarak kabul edilmiştir. Emirin ilk yarısı insanların Tanrı ile ikinci yarısı da insanların birbirleriyle olan ilişkilerini düzenlemektedir.

KAYNAKÇA VE OKUMA LİSTESİ

Arat, Reşit Rahmeti, *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.

Arat, Reşit Rahmeti, *Yusuf Has Hacip Kutadgu Bilig I Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

Artun, Erman, "Türklerde İslamiyet Öncesi İnanç Sistemleri-Öğretiler-Dinler", http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/erman_artun_inanc_sistemleri.pdf (Erişim Tarihi: 08.07.2018)

Atay, Tayfun, *Din Hayattan Çıkar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

Barutçu-Özönder, F. Sema, "Eski Türklerde Dil ve Edebiyat", *Türkler*, c. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 481-501.

Barutçu-Özönder, F. Sema, "Maniheist ve Buddhist Çevrelerde Türk Şiiri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Ankara 1991, s. 69-87.

Bilgin, Azmi " 'Gök Tanrısı' Terimi Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 2, S. 4, Aralık, 2005, s. 189-197.

Bozkurt, Fuat, *Türklerin Dini*, Cem Yayınevi, Ankara 1995.

Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul 2000.

Comte, Auguste, *Pozivitizm İlmihali*, (çev. Peyami Erman), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1952.

Çağbayır, Yaşar, *Orhun Yazıtlarından Günümüze Türkiye Türkçesinin Söz Varlığı Ötüken Türkçe Sözlük*, c. 1, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.

Çağrıcı, Mustafa, "İslâm (İbadet, Ahlâk ve Tasavvuf)", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 11-15.

Durkheim, Emile, *Din Hayatının İbtidai Şekilleri*, (çev. Hüseyin Cahit), İstanbul 1923.

Ercilasun, Ahmet Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2007.

Erdem, Mustafa, "Geleneksek Türk Dini ve İslâm", *Dinî Araştırmalar*, c. 1, S. 2, Eylül-Aralık 1998, s. 79-91.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2008.

Eroğlu, Türker- Kılıç, Hatice Çiğdem, "Türk İnançları ve İnanışları", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 49, 2005, s. 749-770.

Esin, Emel, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.

Freud, Sigmund, *Bir Yanılsamanın Geleceği: Bilim ve İman*, (çev. H. Zafer Kars), İstanbul 1994.

Gömeç, Saadettin, "Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet", s. 79-104. http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/29/208.pdf (Erişim Tarihi: 08.07.2018)

Gündüz, Şinasi, "Maniheizm", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 27, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 575-577.

Gündüz, Şinasi, "Mecûsilik", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 279-284.

Güngör, Harun, "Eski Türklerde Din ve Düşünce", *Türkler*, c. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Gürkan, Salime Leyla, "Yahudilik (Giriş ve Tarih)", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 187-197.

Güven, Mustafa, "Kültürün Bir Unsuru Olarak Din", *Journal of Life Sciences*, vol. 1, Number 1, 2012, s. 933-948.

Harman, Ömer Faruk, "Din (Din ve Vicdan Hürriyeti)", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 320-322.

Harman, Ömer Faruk, "İslâm (Vahiy Geleneği İçinde İslâm)", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 2-5.

Harman, Ömer Faruk, "Yahudilik (Kutsal Metinler ve Dinî Literatür", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 197-201.

İnan, Abdülkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.

İsmail Çalışkan, *Kur'an-ı Kerim'de Din Kavramı*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara 1998.

Jung, Carl Gustav, *Din ve Psikoloji*, (çev. Cengiz Şişman), İnsan Yayınları, İstanbul 1993.

Kant, Ummanuel, *Religion Within The Limits of Reason Alone*, trans. Theodore M. Greene, Hoyt H. Hudson, New York 1960.

Kapağan, Enver, "Gök Tanrı İnancı ve Bu İnanç Sisteminin İçinde Alkış, Dua ve Dilekler", *Turkish Studies*, vol. 9/3, 2014, s. 801-810.

Kottak, C.P., *Antropoloji: İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*, Ütopya Yayınları, Ankara 2002.

Mircae Eliade, *Dinler Tarihi İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi*, (çev. Mustafa Ünal), Serhat Kitabevi, Konya 2005.

Özaydın, Abdülkerim, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", *Türkler*, c. 4, Ankara 2002, s. 239-258.

Özcan, Azmi, "İslâm (Doğuşu ve Yayılışı", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 27-31.

Parlatır, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2006.

Schleiermacher, Friedrich, *On Religion: Speeches to Its Cultured Despisers*, (trans. Richard Crouter), Cambridge 1988.

Sinanoğlu, Mustafa, "İslâm (Giriş, Etimoloji ve Tanım)", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 1-2.

Şahin, Mehmet Cem, "Antropoloji ve Din: Tarihsel ve Kuramsal Temeller", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Ağustos, 2016, s. 451-473.

Taşağıl Ahmet, "İdil Bulgar Hanlığı", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 2000, s. 472-474.

Tekin, Şinasi, "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısıyla ile Birkaç Not (762-1962)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1962*, TDK Yayınları, Ankara 1988, s. 1-11.

Tezcan, Semih, "En Eski Türk Dili ve Yazını", *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, TTK, Ankara 1978, s. 271-323.

Tillich, Paul, *Systematic Theology*, Chicago 1951.

Togan, A. Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

Topaloğlu, Bekir, "İslâm (İnanç Esasları)", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 23, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 5-10.

Tümer, Günay, "Budizm", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 352-360.

Tümer, Günay, "Çeşitli Yönleriyle Din", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 28, Ankara

1986, s. 214-267.

Tümer, Günay, "Din (Genel Olarak Din)", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 9, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 312-320.

Türkçe Sözlük A-J, (haz. İsmail Parlatır, Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfikar), c. 1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Uğurlu, Serdar, "Eski Türklerin Dini," *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 12, 20. Yıl Özel Sayı 12, 2012, s. 323-335.

TÜRKLERİN İSLAMİYETİ KABULÜ VE İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ

Aydın USTA*

Türkler ve İslamiyet

Hz. Peygamber'in 622 senesinde Mekke'den Medine'ye hicretiyle devletleşme safhasına giren İslamiyet, Dört Halifeler Dönemi'nde (632-661) hızlı bir yayılma imkânı bulmuştur. Doğu Anadolu üzerinden Kafkaslar'a ilerleyen Müslüman orduları burada Türk Hazarlar yine İran üzerinden Horasan'a yönelen ordular da adı geçen eyaletin çevresinde meskûn farklı Türk kabile ve devletleriyle karşılaşmışlardır. Hatta önlerinden kaçan Sasani kisrasını takip eden bir Müslüman ordusu, Tou-lou Kağan idaresindeki Batı Gök-Türk birlikleriyle karşılaşmış ise de taraflar arasında herhangi bir silahlı mücadele yaşanmamıştır.

Aslında Türkler ile Arapların ilk karşılaşması İslamiyet öncesi dönemlere rastlamaktadır. Bizans ve Sasani ordularında paralı askerlik yapan Türkler, Araplar tarafından bilinmekte olup bunun yansımalarını döneme ait şiirlerde, edebi eserlerde görmek mümkündür.

Dört Halifeler devrinin sonrasında başlayan Emevilerin iktidarında (661-750) Ceyhun Nehri'ni geçen Müslüman orduları Buhara ve Semerkand şehirlerinin Türk hâkimlerini vergiye bağlamışlardır. Hatta Buhara'yı idare eden Kabaç Hatun'un yardımcı kuvvet olarak gönderdiği 3000 Türk okçusu Basra şehrinde Horasanlılar Mahallesi adı verilen yere yerleştirilmiştir. Öte yandan Kuzey Hindistan'ı ele geçirmek isteyen Müslüman orduları da burada Rutbil adı verilen Türk hükümdarı tarafından organize edilen oldukça güçlü bir direnişle karşılaşmışlardır.

Müslümanlar uzun süre Türklerden gördükleri direniş sebebiyle Ceyhun'un doğu yakasını meydana getiren Maveraünnehir'i ele geçirmekte zorlanmışlardır.

* Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü